

ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
ГЛАСНИК ОДЈЕЉЕЊА УМЈЕТНОСТИ, 26, 2008.

ЧЕРНОГОРСКАЈА АКАДЕМИЈА НАУК И ИСКУССВ
ГЛАСНИК ОТДЕЛЕНИЯ ИСКУССТВ, 26, 2008.

THE MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GLASNIK OF THE DEPARTMENT OF ARTS, 26, 2008.

UDK 821.163.4'373.7
UDK 821.263.4=161.1

Ана ПЕЈАНОВИЋ*

ФРАЗЕОЛОГИЈА ПЈЕСНИЧКОГ ТЕКСТА СА ТЕОРИЈСКОГ И ПРЕВОДИЛАЧКОГ АСПЕКТА (Горски вијенац и руски преводи)

1. Предмет рада *Фразеологија Горског вијенца и његових руских превода* [Пејановић 2007^а] јесте испитивање фразеологије Горског вијенца као система са аспекта једнојезичке – формалне и семантичке – и двојезичне анализе – поређење с руским преводним еквивалентима. Поређење с руским преводима има двоструки циљ: с једне стране, да се на тексту Горског вијенца анализирају фразеолошки проблеми превођења са српског језика на руски; с друге стране, да руски преводни еквиваленти послуже као додатни индикатор семантичке структуре фразеологизама оригинала.

Основни задаци рада формулисани су у оквиру три плана истраживања, који одговарају трима основним поглављима рада.

Први задатак је да се издвоји фразеолошки слој у Горском вијенцу, у циљу класификације, описа и анализе фразеолошких јединица оригинала, и да се изврши формално-граматичка и жанровска класификација разнородних у формалном и семантичком смислу фразеолошких јединица спјева; при том се у том поглављу полази од ономасиолошког становишта – од жанрова и форме према значењу. Тај задатак оствариван је у поглављу „Формално-жанровска класификација фразеологизама”.

У првом поглављу рада систематски су описане фразеолошке јединице спјева полазећи од примарне подјеле на осам жанрова: стални епитети, устаљена поређења, идиоми, пословице, изреке, клет-

* Доцент на Филозофском факултету у Никшићу

ве, заклетве и узречице. Наша оригинална подјела на фразеолошке жанрове имала је вишеструке резултате. Прије свега дала је могућност не само да се утврди поријекло израза већ и да се прати њихово функционисање у тексту, као и да се систематски опишу начини и могућности превођења на блискосродни словенски језик.

У складу са другим задатком, у поглављу „Кључни фразеолошки концепти у Горском вијенцу” није дат комплетан семасиолошки аспект фразеологије спјева јер би то превазилазило задатке рада који је имао, као својеврсну надградњу, преводилачки аспект фразеологије Горског вијенца (у том смислу прва два поглавља су послужила као полазиште за даље истраживање). У другом поглављу су истакнути само најзначајнији макроконцепти у спјеву, око којих се групишу микроконцепти, а унутар њих су груписани фразеологизми, носиоци културне конотације, који су често били камен спотицања за преводиоце због свог изразито културолошког садржаја. Другим ријечима, поглавље је својеврстан мост између првог и трећег, нека врста допуне и формално-жанровске и преводилачке анализе, те тиме оно не нарушава биполарност која је одређена насловом рада. Напоменули бисмо овом приликом да су се могли издвојити још неки концепти као на примјер „вјера”, али с обзиром на већ поменути аргумент који нас је определијелио да се у поглављу ограничимо само на оне јединице које су представљале преводилачки проблем због своје етнокултурне садржине – тај концепт је изостао.

У другом поглављу унутар три главна фразеолошка концепта „род”, „част” и „Косово” разврстане су оне фразеолошке јединице спјева које играју значајну улогу не само на нивоу књижевноумјетничког дјела већ и српске језичке личности. Оне су издвојене из више разлога, а најважнији је да су управо те фразеолошке јединице биле најчешћи камен спотицања за преводиоце с обзиром на своју етнокултурну садржину. Значај сврставања фразеолошких јединица у микроконцепте као уже категорије и даље у концепте, око најширег садржаја који их обједињује сврсисходан је и са аспекта проучавања функционисања фразеологизама у тексту. Таква подјела омогућава да се сагледају не само системски односи унутар фразеологизама једног концепта већ и ауторске варијације и трансформације које писац предузима у тексту.

Трећи задатак је издвајање, класификација и опис преводних рјешења при преношењу фразеологизама оригинала на руски језик. Фразеологизми у преводима којима су превођене нефразеолошке је-

динице оригинала такође су били предмет анализе, чији је циљ било утврђивање адекватности превода са аспекта теорије и праксе превођења и отклањање грешака у преводу, а њиме смо се бавили у поглављу „Проблеми превођења фразеологизама”.

У трећем поглављу даје се упоредна анализа трију превода спјева у којој се осам фразеолошких жанрова разврстава у оквиру осам аспеката превођења: фразеолошки еквиваленти, фразеолошки аналози, дослован превод, буквалан превод, описни превод, превод лексемом, нулти превод и преводни супститути.

Појам и термин *фразеологизам* (*фразеолошка јединица*) користили смо у ширем смислу, у значењу језичке јединице коју карактеришу способност репродуковања у готовом облику, релативна устаљеност облика и значења, експресивност, сликовитост, идиоматичност и синтагматичност (вишелексемност), тако да је анализа обухватила сталне епитете, устаљена поређења, идиоме, пословице, изреке, клетве, заклетве и узречице. Пошто је наш основни циљ био опис и анализа свих врста устаљених израза у Горском вијенцу без обзира на њихову формалну, семантичку или функционалну специфичност, у раду је примијењена класификација која комбинује елементе формално-граматичког и жанровског критеријума, што је условљено специфичношћу грађе.

У раду су примјењивани, у складу с одговарајућим посебним аспектима анализе, различити методи: метод синхроног описа, метод интерпретационе анализе, метод концептуалне анализе, метод структурно-семантичког моделирања фразеологизама, као и компаративно-историјски метод кад је било потребно расвијетлити етимологију фразеолошке јединице.

Грађу при изради рада чине оригинални текст Горског вијенца према критичком издању са текстологијом и коментарима Радмила Маројевића, уз узимање у обзир претходних коментара Горског вијенца и литературе о њему, и три руска превода Горског вијенца настала у различитим периодима и из пера различитих аутора: 1) превод Михаила Зенкевича (према другом издању, из 1955. године), 2) превод Јурија Кузнецова (према првом издању, из 1988. године) и превод Александра Шумилова (објављен је 1996. године). Први комплетни превод спјева (Лукјановског, из 1887. године) веома је удаљен од оригинала и данас има само извјестан историјски значај па га нисмо узимали у разматрање.

У анализи српске фразеологије користили смо, као додатни корпус, избор из српских епских пјесама имајући у виду чињеницу да се Његошева фразеологија умногоме ослања на народну. По ријечима Бранислава Остојића, „два различита књижевнојезичка нивоа присутна су у Његошеву Горском вијенцу. У функционисању је с једне стране, народни говор црногорски, врло слојевит, пун стилских фолклорних одлика са богатом фразеологијом и с друге стране – савремени књижевни језик с примјесама црквеног језика. У основици Његошева језика, као и Вукова, је језик народног стваралаштва и језик простог народа” [Остојић 1997: 167]. Може се рећи да се ово тачно запажање нашег његошолога свакако односи и на употребу фразеолошког слоја језика. Његошева је фразеологија и народна и фолклорна, али је исто тако и дио корпуса српског књижевног језика.

Узели смо у обзир и млађег савременика Његошева, Стефана Митрова Љубишу, наводећи примјере фразеолошких јединица из његовог дјела *Приповијести црногорске и приморске*. Српски и руски, специјализовани и општи речници, као и збирке пословица послужили су нам такође као извор грађе, али и као примјер лексикографске интерпретације фразеолошких јединица.

2. Класификација фразеологизама Горског вијенца на фразеолошке жанрове показала се оправданом, и са аспекта теорије фразеологије, и са аспекта теорије превођења. Истакли бисмо да подјела на фразеолошке жанрове такође олакшава праћење функционисања фразеолошких јединица у тексту и омогућава да се истакне њихов значај као поетског средства. У том смислу на фразеолошке јединице се не гледа као на изоловане језичке јединице већ као на конституенте књижевног дјела вишег нивоа.

Анализа сталних епитета Горског вијенца показује да међу њима постоји један број јединица које су прави стални епитети (*бијеле руке, бијела кула, сиње море, Чево равно, љуте ране, широко поље, зелена долама, црвено вино* итд.), док постоје и они који су само по поријеклу и по облику епитети, а по значењу и функцији прешли су у жанр идиома (*бијели свијет, сиви соко, мрки вук, љути змај*). Превођење сталног епитета представља сложен процес, а један од разлога за то је различит статус придјевске компоненте у изразу. С једне стране, постоје компоненте које у изразу задржавају своје денотативно значење иако је оно у великој мјери изблиједјело или помјерено (као *бијели хат, бијела пшеница*), добило нове конотације (*бијела вила, бијеле руке, бијела кула, бијели свијет*); с друге

стране, има компоненти које су у оквиру сталног епитета потпуно десемантизоване (*равно поље, равна гора, равна Босна и Херцеговина, равно Цетиње, бијели Скадар, бијели град*), у којима оне практично паразитирају са семантичке тачке гледишта играјући често само улогу метричког средства. И док је њихова семна структура празна, оне су стилски значајне јер су индикатори одређеног, фолклорног стила, који би, кад год је то могуће, требало сачувати и у преводу. Преводиоци понекад интуитивно препознају да се ради о фразеолошкој јединици, али немају адекватног средства да је пренесу на руски језик, док у неким случајевима они и не препознају фразеолошки израз, већ полазе од слободног споја ријечи преведећи га дословно на руски језик. Тешкоће се појављују кад у оба језика постоје стални епитети истог формално-граматичког облика, а сасвим различитог семантичког садржаја и конотације. Иако смо у групи сталних епитета нашли свега једну јединицу која илуструје међујезичку фразеолошку хомонимију (*љути змај и лютый змей*), она је довољна да нам укаже на дату појаву. Један од непремостивих проблема настаје кад у полазном језику имамо игру рујечи која је заснована на полисемији сталног епитета (*сиви соко*), који у језику превода има два аналога за два значења (*сизый сокол и ясный сокол*). У таквим случајевима неминовно се губи један дио информације, а и затамњује се пјесников поетско-естетски поступак који одражава његов оригинални индивидуални стил.

У групи устаљених поређења има и таквих јединица које су евидентан примјер фразеолошких јединица са скривеном лингвокултуролошком садржином, непримијетном на површини језика. За њену реконструкцију потребно је имати одређена екстралингвистичка знања из области културе и традиције једне земље. Понекад и погрешна семантизација једне од компонената устаљеног поређења или пак њено изостављање, чак и када се ради о јединицама које спадају у фразеолошке еквиваленте, може да омете реконструкцију читавог израза или да допринесе непрецизном преводу, као што је то био случај са примјером: *жа ми га је ка једнога сина*. С обзиром на то да су устаљена поређења специфичне фразеолошке јединице у којима компоненте не губе у свим случајевима своје значење, али често се преосмишљавају и добијају нову симболику, мора се водити рачуна о тој симболици, која може бити различита чак и у сродним језицима. Такве су, на примјер, поредбене конструкције са субјектом поређења *кукавица / кукушка*, који спада у међује-

зичке фразеолошке хомониме у два блискосродна словенска језика, а који је и поред истог облика, развио потпуно различито значење и симболику у српском и руском језику [о томе у Пејанович 2007].

Од свих жанрова најзаступљенији су у Горском вијенцу идиоми. Велики број фразеолошких јединица посвједочен је у облику који се употребљава у народу, али их и пјесник обликује освежавајући их варијацијама које врши у тексту, и оне, с једне стране, имају стилску и поетску функцију, а с друге стране, служе као фактор богаћења фразеолошких изражајних средстава. Могућност груписања фразеологизама у један фразеолошки низ остварује се захваљујући истом концепту који их обједињује [о томе у Пејановић 2007⁶], истом семантичком садржају на основу којег носилац језика препознаје дати смисао јер је он познат подједнако свим припадницима једне културноетничке заједнице. У самом спјеву постоји неколико таквих фразеолошких низова са различитим бројем фразеолошких јединица, које су настале као резултат варирања једне општејезичке јединице [о томе у Пејановић 2008]. Значајно је истаћи да пјесник не варира случајно, нити било које фразеологизме, већ су то управо они изрази који заузимају врло важно мјесто у језичкој слици свијета, који представљају концепте не само текста Горског вијенца већ и српске језичке слике свијета. [о томе у Пејанович 2006].

Од седам п о с л о в и ц а посвједочених у спјеву пјесник само једну употребљава у облику који је опште распрострањен, остале уграђује у спјев ауторски их иновирајући: мијења ред ријечи и трансформише граматичке облике компоненти; умеће ријечи, односно синтагму између компоненти пословице; у четири случаја употребе народних пословица он више алудира на њих него што их цитира у облику који је познат у народу.

Све заступљене и з р е к е у Горском вијенцу су, у односу на Вукове, вариране односно трансформисане. У неким случајевима претпостављамо да је пјесник из метричких разлога извршио промјене у појединим изрекама. Присутне су неколике врсте трансформација ако их упоредимо са њиховим данас распрострањеним аналозима: изостављање појединих дјелова или компоненти изреке, лексичко варирање компоненти, замјена једне компоненте читавом реченицом, замјена компоненте изреке дијалекатском ријечју. Због тога су изреке дословно и буквално превођене.

Спектар к л е т в и Горског вијенца је широк и богат како у формално-граматичком тако и у семантичком погледу. Преводиоци су

успјели да нађу одређени број адекватних фразеолошких аналога. Приличан је број случајева нултог превода, у којима су преводиоци једноставно пропуштали ове фразеолошке јединице. Није мали број буквалних превода клетви, за које постоји неколико узрочника: недовољно познавање екстралингвистичких услова – менталитета и културе црногорског човјека онога доба, а често и буквално тумачење лексичког значења појединих компоненти фразеолошке јединице оригинала. И чисто граматички разлози били су узрок буквалног превода. Најзаступљенији формално-граматички облик српских клетви довео је у заблуду преводиоце у неколика случаја. Не знајући да облик радног глаголског придјева има и оптативно значење, преводиоци, једноставно, нису препознаали клетве већ су буквално преводили контексте у којима су се оне налазиле.

Заклетве оригинала, врло разнолике у формално-граматичком и семантичком погледу, на руски језик су превођене, прије свега, дословно, с обзиром на то да су се преводиоци трудили да у својим преводима вјерно одразе семантички садржај оригиналних заклетви. У оригиналном тексту је евидентан већи број синтаксичких конструкција којима су заклетве изражаване, док је у преводу на руски доминирала конструкција: *клянусь + инструментал именице*.

Узречице као десемантизоване фразеолошке јединице модалног карактера, које прије свега изражавају различите емоције и ставове говорника, посједују висок степен експресивности; оне су веома разноврсне како са синтаксичке тако и са семантичке стране, а на руски језик су често превођене фразеолошким аналозима, а неријетко су изостављане у преводу. С обзиром на то да оне на семантичком нивоу не носе информације, неке нове смисаоне садржаје, њихов нулти превод само утиче на функционалну, стилску неједнакост резултата превода у односу на оригинал.

3. Унутар фразеолошких жанрова функционише механизам фразеолошке транспозиције, који смо дефинисали као прелазак фразеолошке јединице из једног жанра у други.

Наведена појава функционише као механизам богаћења фразеолошког фонда језика јер првобитни стални епитет *сиви соко* из фолклора почиње да се користи у односу на човјека и тако постаје идиом. Ако то посматрамо с лексикографског аспекта, *сиви соко* иступа као полисемична јединица: 1) стални епитет фолклора (употребљава се у односу на птицу); 2) идиом у значењу 'храбар човјек, јунак'. Исто можемо рећи за изразе *мрки вук* и *љути змај*. Видјели смо да процес фразео-

лошке транспозиције није ограничен само на прелазак сталних епитета у идиоме већ је заступљен и у другим жанровима. Та жанровска флуидност, како је анализа показала, представља један од извора богаћења фразеолошког фонда језика. Тако имамо и случајеве кад првобитне узречице (*да те Бог сачува*) прелазе у идиоме а промјена је праћена прозодијом: *да те Бог сачува*, или када заклетве прелазе у узречице: *аманат ти, Бога ми*, клетве и заклетве у идиом: *траг се грдни његов ископао и дабогда траг нам се затро у затријети траг*).

Други извор богаћења фразеолошког фонда и преливања једног жанра у други је редукција и кондензација већих облика у мање. Видјели смо да су код Његоша поједине пословице посвједочене у скраћеном облику, а неке више као алузије на општејезичке јединице.

4. Као индиректни резултат рада, који би могао бити допринос проучавању пјесникове поетике, систематизоване су и Његошеве ауторске трансформације, које су разнолике и многобројне. Неке се врше на нивоу (тј. у оквиру) једне фразеолошке јединице: замјена једне компоненте израза, елипса једне компоненте, додавање једне компоненте изразу.

За Његошев поетски поступак карактеристична је и сложенија врста трансформација на натфразеолошком нивоу, тј. такав вид употребе фразеологизама (обично двају) у уском контексту, у којем су фразеолошке јединице подвргнуте различитим измјенама формално-граматичке структуре, тако да је потребна реконструкција и дубља анализа за њихово откривање: контаминација двају фразеологизама уз замјену једне компоненте; *ж а н р о в с к о в а р и р а њ е*, када се у тексту народна пословица појави у измијењеном облику; у спјеву остаје практично само алузија на општејезички израз; игра ријечи заснована на могућности двојаког читања израза (нефразеолошког – буквалног и фразеолошког – идиоматског), а која се базира на двозначности једне компоненте израза, конкретно, антропонима *Вук* и буквалног и фразеолошког значења израза *мрки вук* (посвједочена је у случају сталног епитета); узастопно низање фразеологизама с различитим измјенама у њиховој структури; стварање нових фразеологизама по моделу постојећих, општејезичких, путем антонимијског односа.

5. Закључили бисмо констатацијом да читав ток нашег истраживања доказује, а оно се од самог почетка и темељи на таквој претпоставци, да је фразеолошки фонд немогуће проучавати без ослонаца и помоћи других, мање или више сродних и блиских дисциплина које проучавају човјека са разних аспеката, чиме се фразеологија укључује

у ред важних лингвистичких дисциплина које примјењују нову – антропоцентричну парадигму. У том смислу је била сврсисходна и оправдана и концептуална анализа фразеолошког материјала, која има двоструке резултате: с једне стране, она помаже да се идентификују и опишу најважнији концепти у језичкој слици свијета говорника српског језика, и на основу њих, као крајњи циљ, реконструише карактерологија и менталитет носилаца српског језика, што би била корисна грађа за етнологију, психологију, антропологију; с друге стране, она омогућава проучавање системских односа фразеолошких јединица унутар датог концепта, чиме је корисна за рјешавање чисто лингвистичких проблема. Подјела на фразеолошке жанрове и механизам транспозиције који проистиче из такве подјеле баца ново свијетло на функционисање фразеолошких јединица у пјесничком тексту. Резултат контрастивног проучавања фразеологије пјесничког дјела и његовог превода на блискосродни словенски језик јесте концептуална анализа, с груписањем фразеологизама око истог садржаја, која доприноси сагледавању системских унутарфразеолошких односа, као и откривање битних екстралингвистичких садржаја у језичкој слици свијета етноса. Тиме се покушава одговорити на далеки позив угледног слависте Герхарда Геземана, који у књизи *Црногорски човјек*, објављеној давне 1943. године, антиципира данашња интердисциплинарна истраживања: „Било би већ вријеме да се сакупи сав психолошки и карактеролошки материјал отјеловљен у фразама српскохрватског језика, па да се онда испита сваки израз у погледу на његову садржину, његово поријекло и његов настанак, будући да би то представљало изванредан допринос генеалогии морала. На тај начин би могли да се открију цијели културни слојеви и да се уз помоћ инструмента какав је језик продре у тајне националног карактера” [Геземан 2003: 223–224].

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Геземан 2003: Герхард Геземан. *Црногорски човјек*. Подгорица, 2003.
 ГВ: Радмило Маројевић. *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица, 2005.
 З: Петр Негош. *Горный венец*. Перевод М. Зенкевича. Москва, 1955.
 К: Петр Негош. *Горный венец. Самозванец Стетан Малый*. Перевод с сербскохрватског под редакцией О. Кутасовой. Перевод. Ю. Кузнецова. Москва, 1988.

Љубиша 2006: Стефан Митров Љубиша. *Приповијести црногорске и приморске*. Приредио Ново Вуковић. Цетиње, 2006.

Остојић 1997: Бранислав Остојић. *Прилози о Његошеву језику*. Никшић, 1997.

Пејанович 2006: А. Пејанович. *Проблеми перевода ФЕ с компонентом – концептом (на материале „Горного венца” и русских переводов)*. – Проблемы семантики языковых единиц в контексте культуры. Москва–Кострома, 2006.

Пејановић 2007^а: Ана Пејановић. *Фразеологија Горског вијенца и његових Остојић 1997: Бранислав Остојић. Прилози о Његошеву језику*. Никшић, 1997.

Пејановић 2007^а: Ана Пејановић. *Фразеологија Горског вијенца и његових руских превода*. Докторска дисертација, Београд, 2007.

Пејановић 2007^б: Ана Пејановић. *Етнокултурни концепт Косово*. – Слово, Никшић, 2007, IV, бр. 15–16.

Пејановић 2008: Ана Пејановић. *Фразеологизам траг затријети у „Горском вијенцу” и руским преводама*. – Материалы международной научно-практической конференции „Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты)”. Москва, 2008 [у штампи].

Пејанович 2007: А. Пејанович. *Устойчивые сравнения как переводческая проблема (на материале „Горного венца” и русских переводов)*. – Материалы международной научной конференции 12–17 марта 2007 г. Санкт-Петербург, 2007 [у штампи].

Ш: Петр II Петрович-Негош. *Горный венец*. Перевод А. Шумилова. Подгорица, 1996.

Анна ПЕЈАНОВИЧ

ФРАЗЕОЛОГИЈА ПОЕТИЧЕСКОГ ТЕКСТА
С ТЕОРЕТИЧЕСКОГ И ПЕРЕВОДЧЕСКОГ АСПЕКТА
(„ГОРНЫЙ ВЕНЕЦ” И ЕГО РУССКИЕ ПЕРЕВОДЫ)

Резюме

В настоящей статье на материале поэмы „Горный венец” и трех ее русских переводов рассматриваются теоретический и переводческий аспекты фразеологии поэтического произведения. Обосновывается авторская классификация фразеологических единиц по жанрам и выделяются ключевые фразеологические концепты сербской языковой картины мира.